

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК [94 (497.2) :623.444.2] «08»

ΣΠΑΘΙΟΝ, ΜΑΧΑΙΡΑ, ΠΑΡΑΜΗΡΙΟΝ: ДО ПРОБЛЕМИ БОЛГАРСЬКОГО ОЗБРОЄННЯ В ПЕРІОД ПОВСТАННЯ ФОМИ СЛОВ'ЯНИНА У ВІЗАНТІЇ

Калініченко В. А. (Чернівці)

У статті на основі писемних, археологічних та іконографічних джерел автором аналізується озброєння війська дунайських болгар у період повстання Фоми Слов'янина в контексті військової справи Першої Болгарської держави та Візантії у першій чверті IX ст. Основну увагу приділено озброєнню ближнього бою, зокрема клинкової зброї. Автором простежено взаємозв'язки та взаємовпливи у мілітарній культурі дунайських болгар з іншими державними утвореннями того часу, зокрема з Хазарським каганатом, Візантією та Франкською імперією.

Ключові слова: Перша Болгарська держава, Візантія, Хазарський каганат, повстання, озброєння, меч, шабля, наконечники стріл.

У військовій історії Центрально- та Південно-Східної Європи одним із найбільш важливих та визначальних є період VIII - середини IX століть. Саме тоді в Карпато-Дунайському регіоні відбулися важливі зміни в мілітарній культурі різних державних утворень того часу, що відобразилося на їхньому озброєнні, тактиці і стратегії. Могутні військові формування, військове озброєння дозволяли їм здійснювати воєнні експансії на регіони з різною військовою культурою, що призводило до взаємовпливів та накопичення воєнного досвіду. Серед найбільш могутніх державних утворень початку IX ст. була Перша Болгарська держава. Саме в той час, з початку правління хана Крума, відбулася масова воєнна експансія болгар на західні, північно-західні, північні, північно-східні, східні та південні землі Карпато-Дунайського регіону. Внаслідок цього болгарська кочівницька культура початку IX ст. проникла на землі Потисся, Середнього Поморав'я, Сербського Подунав'я, Подністров'я та в долину р. Струми [10, с. 321-424].

Важливими були війни хана Крума з Візантією на початку IX ст. Саме вони дозволили хану краще ознайомитися з тогочасною військовою культурою Візантії та, певним чином, модернізувати власну армію, яка на той час мала кочівницький характер. Незважаючи на постійні контакти з Візантією, кочівницький мілітарний елемент у військовій історії Першої Болгарської держави постійно відігравав ключове значення у війнах не лише з Візантією, а й з Франкською імперією, середньовічною Сербською державою тощо. Тут варто відзначити праболгарський мілітарний компонент, котрий постійно фігурував у військовій політиці Хазарського каганату. Починаючи з 814 р. болгарським ханом став Омуртаг, який провів

адміністративну реформу та воював на південно-західних, та що найбільш головне – на північно-східних рубежах своєї держави, наслідком чого стали контакти з військовою культурою Хазарського каганату першої чверті IX ст. [3, с. 9-113].

Відзначимо, що комплекс озброєння дунайських болгар, як і їхня військова справа періоду кінця VIII - середини IX століть, вивчені недостатньо.

Це пов'язано передусім зі значними впливами у військовій культурі як кочівницького елемента, так і інших різноетнічних впливів у військовій справі болгар у Карпато-Дунайському регіоні. Значна кількість археологічного матеріалу ще не знайшла свого належного висвітлення та аналізу через полеміку в широких колах науковців щодо чіткого визначення кордонів Першої Болгарської держави на початку IX ст. Окрім того, якщо з військовою справою хана Крума комплекс озброєння за археологічними, писемними та іконографічними джерелами більш-менш зрозумілий, то окремі аспекти мілітарної культури дунайських болгар у період правління хана Омуртага досі залишаються дискусійними.

Іншим важливим аспектом воєнної діяльності хана Омуртага є його участь у придушенні повстання Фоми Слов'янина, яке мало місце у 821-825 рр. Дана подія є важливою у вивченні військової справи не лише Візантії, а й Першої Болгарської держави, Арабського Халіфату, Хазарського каганату та македонських «σκληβηνίας». Писемний та іконографічний матеріал дає змогу досить детально проаналізувати мілітарний аспект повстання Φομάς ο Σλάβος. Важливим є те, що за допомогою іконографічних джерел (зокрема, це мініатюри з праці Іоанна Скілиці) можна приблизно реконструювати озброєння ближнього та дальнього

бою, яке використовувалося у період повстання. В цьому контексті важливими є археологічні джерела, за допомогою яких можна приблизно проаналізувати військовий аспект повстання 821-825 рр.

Використовуючи писемні джерела, зокрема праці Генесія, Продовжувача Феофана, Симеона Магістра, Іоанна Скіліці та використовуючи їхні дані стосовно народів, які брали участь у повстанні, можна приблизно окреслити та проаналізувати мілітарний аспект подій, які мали місце у 20-х рр. IX ст. [8, с. 324-333; 9, с. 229-236].

Археологічні джерела, які можна було би пов'язати з повстанням Θωμάς ο Σλάβος, досить суперечливі та потребують інтерпретацій у напрямку аналізу військової справи дунайських болгар на етапі кочівницької мілітарної культури кінця VIII - середини IX століть. Окрім того, необхідно зважати на географічні межі повстання, які охопили п-рів Малу Азію та прилеглі території. Це означає, що в повстанні брали участь різні військові культури, як західні, так і східні. Як наслідок, необхідно говорити про значні взаємовпливи не лише в мілітарному аспекті, а й у питаннях тактики і стратегії.

Повстання Θωμάς ο Σλάβος є досить знаковою подією для початку IX ст., оскільки воно дало поштовх формуванню мілітарної культури не лише Візантії, а й Першій Болгарській державі в IX-X століттях. Окрім того, відзначимо, що питання участі війська дунайських болгар у подіях 821-825 рр. розглядалися лише крізь призму поверхневого аналізу писемних джерел, де археологічні та іконографічні матеріали не бралися до уваги взагалі. Саме тому дана тема є актуальною. Вона дозволяє розкрити аспекти взаємовпливів різних військових культур у Південно-Східній Європі на початок IX ст. та проаналізувати військову справу різних державних утворень того часу, зокрема Першої Болгарської держави та Візантії. Метою даної роботи є всебічна характеристика та аналіз озброєння ближнього бою, зокрема клинкової зброї дунайських болгар та Візантії в період першої чверті IX ст. та в повстанні Θωμάς ο Σλάβος 821-825 рр. зокрема. Історіографія вищезгаданої проблематики є незначною.

Так, питання участі військ болгарського хана Омуртага проти Фоми Слов'янина згадуються в загальних роботах з історії Болгарії. Зокрема, відзначимо праці В. Златарського [10], В. Бешевлієва [6, с. 21-25; 7]. У працях, котрі стосуються хана Омуртага, є згадки про участь його війська в повстанні Θωμάς ο Σλάβος. Найбільш важливого з них є робота Н. Овчарова [18]. Окрім того, важливими є праці, котрі стосуються безпосередньо повстання 821-825 рр. Це дослідження О. Ліпшиц [16, с. 352-365], П. Лемерля [22, р. 255-297] тощо. У даних працях на основі писемних

джерел подається історія повстання Θωμάς ο Σλάβος без аналізу мілітарного аспекту подій 20-х рр. IX ст. Перед характеристикою війська дунайських болгар у повстанні 821-825 рр. необхідно розглянути політичний контекст подій 20-х рр. IX ст. та участь у них військ хана Омуртага.

Влітку 822 р. після минулих невдач у справі взяття Константинополя розпочався новий етап боротьби за оволодіння містом. Воно було атаковане одночасно зі сторони Золотого Рогу, де були зосереджені незначні сили флоту, та зі сторони Пропонтиди. Але кораблі повстанців знову зазнали поразки через використання імператорськими військами грецького вогню. Проте облогу міста не було знято. Боротьба продовжувалася з перемінним успіхом до кінця року. Наполегливість і завзятість повстанської армії, яка не відступала попри багаторазові успішні вилазки імператорських військ, робила ситуацію в колах останніх критичною. Все більше й більше імператор став думати про здачу міста повстанцям. Змінити становище могло лише втручання нової сили. Георгій Амартол повідомляє, що Михаїл II звернувся за допомогою до болгарського хана Омуртага [16, с. 352-365].

Останній зі значними силами спустився з гір Хемуса і пройшов на Адріанополь та Аркадіополь. Коли звістка про наближення болгарських військ дійшла до повстанців, Фома вирішив припинити облогу, яка тривала цілий рік, і зустріти ворога на полі битви. Уся сухопутна армія Θωμάς ο Σλάβος рушила з-під стін Константинополя назустріч війську Омуртага. Лише незначну кількість кораблів, які стояли біля Золотого Рогу, було залишено.

Болгарська армія, пройшовши через Аркадіополь до берегів Пропонтиди, зупинилася в районі між Гераклеєю і Сіліврі, в місцевості, яка називалася Кідуктос (*κατά τόν Κηδοούκτου χόρον*). У кровопролитній битві болгарських військ з армією Фоми, яка відбулася ймовірно в березні чи квітні 823 р., болгар зазнали втрат. За словами Георгія Амартола, багато з болгар було вбито Фомою та його прихильниками. Генесій та Продовжувач Феофана повідомляють, що Фома в битві зазнав поразки. Як би там не було, безсумнівно, Фома був змушений у результаті битви відступити в гори. Болгари ж із величезною здобиччю повернулися до себе.

Не вдаючись до дискусійних питань участі Омуртага у повстанні, відзначимо, що писемні джерела фактично не повідомляють про військову справу болгар у битві з Θωμάς ο Σλάβος. На нашу думку, найбільш важливими джерелами, які свідчать про мілітарний аспект подій 821-825 рр., є Генесій та Іоанн Скіліца. Так, Генесій зазначає, що військо Θωμάς ο Σλάβος було поліетнічним. У ньому брали участь агаряни, інді, єгиптяни, асирійці, мідійці, абасійці, зіхі, івіри, кавіри, слов'яни, гуни,

вандали, гети, лази, алани, халдейці, вірмени та інші східні народи. Важливим, з нашої точки зору, є повідомлення Генесія щодо озброєння та самого війська, яким володів Θωμάς ο Σλάβος перед самим походом та взяттям Константинополя. Генесій зазначає: «...Найпосле, приближавайки пределите на Тракия, се опитал да превземе Цариград, подсилен с добре въоружени конници и с подчинените му пехотинци, каменохвъргачи, както и с безброй прашиници и леко въоръжени войници, а още и с не малко обсадни оръжия...» [8, с. 325-36]. З повідомлень Генесія видно, що армія Θωμάς ο Σλάβος володіла досить потужним на той час озброєнням. Військо складалося як з піхоти, так і кінноти. Окрім того, військо Θωμάς ο Σλάβος було підсилене облоговими машинами та грецьким вогнем. Чисельність війська Фоми за різними джерелами перевищувала 80 тис. осіб.

У першій чверті IX ст. військо дунайських болгар мало ще чітко виражений кочівницький характер та організацію. Одним із найбільш важливих регіонів, де простежуються впливи на мілітарну справу дунайських болгар, є землі Північно-Західного Передкавказзя. Саме звідти, ймовірно, рання болгарська мілітарна культура влилася у військову культуру Хазарського каганату, а також безпосередньо на землі Першої Болгарської держави. Іншим важливим аспектом є поширення ранньої болгарської військової культури Північно-Західного Передкавказзя в іншому напрямку, зокрема через п-рів Малу Азію, та її еволюція. Загалом відзначимо, що проникнення типів озброєння, характерних для Передкавказзя та Північно-Східного Приазов'я, на землі Болгарського ханства у Карпато-Дунайський регіон відбувалося протягом кількох століть. Важливу роль у цьому процесі відігравали Візантія та Хазарський каганат [3, с. 9-113].

Одним із ключових та водночас недо-сліджених аспектів у вищезазначеному контексті є проблема використання клинкової зброї у Візантії та Першій Болгарській державі у VIII-X століттях. У цей час дана категорія предметів озброєння ближнього бою переживала значну еволюцію та видову модифікацію, що було пов'язано з ареалом її поширення, розвитком захисного озброєння, а також зміною тактики і стратегії бою армій тогочасних держав. Рідкісним, показовим і водночас недо-слідженим видом клинкової зброї, який фігурує як у візантійських писемних, так і в іконографічних джерелах, є так звана μάχαира, яка згадується також під іншими назвами – παραμήριον, μάχαριον, μικρά μάχαира, ἐγχερίδιον, παραξκρίδιον чи βοούλιν [13, р. 154-181]. Не виключено, що вищевказані найменування могли позначати інші види подібного типу μάχαира. Μάχαира – вид клинкової зброї, який характеризується масивним однолезовим клинком. Імператор Лев VI Мудрий у «Тактиці Лева» описує

παραμήριον як «великі однолезові махайри» [20, V:5]. У «Стратегіці» імператора Никифора II Фоки παραμήριον рекомендується для озброєння візантійської важкої кінноти – катафрактаріїв (κατάφρακτος), тому, зважаючи на повідомлення Генесія, який пише, що у війську Фоми Слов'янина були «добре въоружени конници», не виключено, що останні мали на озброєнні саме μάχαира чи παραμήριον [17, III:7]. Іншим важливим питанням є матеріальне підтвердження існування подібного типу клинкової зброї та використання її болгарами у IX ст. та пізніше.

У вирішенні цієї проблеми показовими та важливими є археологічні знахідки клинкової зброї з території Карпато-Балканського регіону. Розглянемо їх детальніше. Свого часу дослідники В. Йотов [11; 12, с. 217-225; 23, р. 35-45], Н. Хрісімов та Д. Рабовянов здійснили класифікацію і типологізацію середньовічних шабел з території Болгарії [19, с. 337-358]. Один із цих типів, а саме тип 2 (за В. Йотовим) та група III (за Н. Хрісімовим), викликав у колах дослідників військової справи досить багато дискусійних питань у плані видової інтерпретації, функціонального використання та етнічної ідентифікації. Даний тип шабел являє собою групу, представлену екземплярами з однолезовим клинком та іншими стилістичними особливостями, зокрема конструкцією наверх, а також перехрестям. Важливим є те, що саме за стилістичністю зображення на мініатюрах Іоанна Скіліци цей тип клинкової зброї найбільш правдоподібно відносити до παραμήριον. Подібні шаблі дослідники відносять виключно до типу предметів клинкового озброєння, характерних для військової культури Першої Болгарської держави. Важливим і характерним є те, що як самі шаблі, так і їхні деталі знайдені лише на тих територіях, котрі перебували в межах держави дунайських болгар або під їхнім впливом. Беручи до уваги те, що держава була ще поділена на «Вътрешну» і «Външну» області, кількісно на території першої знахідок вищезгаданих предметів клинкового озброєння налічується більше. На території «Външної» області «Отвъддунавской България» – навпаки. На сьогодні поки відомо лише дві знахідки подібного типу зброї. Розглянемо їх детальніше.

На території тогочасного ядра Першої Болгарської держави виявлено 5 однолезових клинків із різними деталями в цілому, а також окремо деталі шабел, серед яких найбільш чисельними є перехрестя – 7 екземплярів. Знайдені вони в Абрітусі, Червоному Брязі, Тирговіщі в північно-східній Болгарії, та один екземпляр походить із нелокалізованої місцевості. Перехрестя, у свою чергу, походять з Пліски, 2 екземпляри з фортеці Руїно, Русенско, Старо село, Добрічко та Марково [12, с. 217-225]. Інші екземпляри походять з Оломоуца (Чехія) [21, с. 135] та з території

України, а саме з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) на території Чернівецької області. Окремо відзначимо схожі екземпляри, які походять з інших місцевостей Центрально- та Південно-Східної Європи. За зовнішніми ознаками вони дуже схожі до шабел вищеописаного типу, але відрізняються особливостями клинка, навершям та перехрестям.

Для кращого візуального розуміння подібного типу клинкової зброї необхідно проаналізувати її конструктивно-морфологічні параметри.

Перш за все, відзначимо, що подібні шаблі є залізними одноручними, як зображено на мініатюрах. Вони відрізняються клиноподібним та досить масивним прямим клинком. Зверху до клинка кріпиться перехрестя, яке представлене сплюсненою підциліндричною основою, до якої кріпляться дві сплюснуті круглі деталі. Навершя зазвичай складається з 2 частин: верхньої – «шапки», яка посередині має невеликий отвір, та нижньої – циліндричної основи з шовом, яка кріпиться до «шапки». На нижній частині зазвичай присутні отвори для кріплення навершя до руків'я клинкової зброї. Їх кількість могла бути різною.

На нашу думку, до подібного типу клинкової зброї, за аналогіями зі схожими шаблями з пам'яток Хазарського каганату, мали також належати деталі наконечників піхов та оковок від них [1]. Оковку, наприклад, було виявлено на городищі біля с. Рухотина (уроч. Корнешти). Остання являє собою овально сплюснуту пластину, яка зверху має залізні стержні для кріплення. Клинок вищеописаних шабел з пам'яток у Болгарії та з Оломоуца має довжину переважно 66-82,5 см, ширина клиноподібного леза коливається в межах 3,6-3,8 см. Довжина перехрестя коливається від 6,3 до 9,7 см. Зважаючи на знахідки з території Болгарії, а також на їх схожість із шаблями ранніх болгар на території Кавказу, території Хазарського каганату, В. Йотов висунув думку про належність даного типу клинкової зброї болгарам і датував їх IX - початком X століть. Один екземпляр даного типу шаблі, виявлений в Оломоуці, відсунув межі побутування подібних старожитностей до перших десятиліть X ст.

В. Йотов вважає, що подібний тип шабел поширився в Болгарії після переселення хазар та болгар з Хазарського каганату внаслідок Громадянської війни на початку IX ст. (799-809 рр. ?) [2, с. 324-334; 12, с. 217-225]. Важливим є те, що подібні шаблі знаходять свої аналогії у старожитностях VI-IX століть у Причорномор'ї, Приазов'ї, на Кавказі тощо [15, с. 257]. Повертаючись до аналізу навершів вищезазначених типів шабел, відзначимо, що в болгарській історіографії існує також думка, згідно з якою подібного типу знахідки є навершями мечів, які В. Йотов виділяє в окремий «візантійський тип». Дуже схожий екземпляр вищеописаного

навершя походить із візантійської фортеці Пекулуй луй Соаре на Дунаї. Загалом, подібні навершя В. Йотов датує VII-XI століттями [23, р. 35-45]. Важливою для ідентифікації вищезгадуваних типів клинкової зброї є кореляція та визначення конструктивно-морфологічних параметрів їхніх навершів. Так, навершя візантійських мечів вищевказаного типу, як показують дані археологічних знахідок, імовірно, мали різну коротку циліндричну нижню частину та були виготовлені у складному стилі й техніці, відрізнялися естетизмом та геометричністю порівняно з навершями шабел. Останні мали переважно видовжену нижню частину. Вищевказані твердження дозволили дослідникам висловити думку про те, що подібні шаблі, які сформувалися як клинкова зброя безпосередньо дунайських болгар, відчували на собі значний вплив мілітарної культури Візантійської імперії. На нашу думку, важливим є той факт, що конструктивні елементи подібних шабел знаходять свої аналогії серед знахідок клинкової зброї у Передкавказзі та Північно-Східному Приазов'ї, з деякими незначними видовими відмінностями. Так, у Краснодарському краї в Росії було знайдено фактично цілу шаблю зі схожим типом навершя та абсолютно різним типом перехрестя. Не вдаючись до детальної характеристики подібного типу клинкової зброї, відзначимо, що на сьогодні розроблено класифікацію У. Кочкарова, де виділено 8 типів шабел, які є досить важливими для вивчення військової справи Першої Болгарської держави, Хазарського каганату та Візантійської імперії [14]. Усі вони між собою схожі, але хронологічна кореляція ґрунтується на зігнутості самого клинка, зовнішньому вигляді навершя, перехрестя тощо. Виглядає можливим той факт, що землі Приазов'я і Передкавказзя є батьківщиною подібного типу зброї, яка в період VIII ст. ще була досить архаїчною.

Починаючи з початку IX ст. подібні шаблі почали широко поширюватися на територію Карпато-Дунайського регіону, і найбільш імовірно, побутували вони й у Візантії та Хазарському каганаті.

Еталонною пам'яткою, яка дозволяє досить чітко простежити хронологію та видову належність побутування даного типу шабел, є відомий в історіографії могильник Дюрсо. Він розташований на північному заході Кавказьких гір у північно-східному Причорномор'ї. За виявленими там матеріалами дослідники виділяють 4 хронологічні горизонти. Шаблі були виявлені в кочівницьких похованнях, які належать до двох останніх періодів – VIII та IX століть відповідно. Етнічну належність шабел визначити складно, оскільки більшість із них були виявлені в різноетнічних могильниках та на городищах з різноетнічними матеріалами. В цьому аспекті дуже важливим є

могильник Дюрсо, який дозволяє принаймні поставити питання про етнічну належність даного типу вищеописаних шабел. Більшість із них були знайдені у болгарсько-хазарських похованнях. Найбільш близькі паралелі датуються IX ст. [15, с. 200-206].

Порівнюючи шаблі з Приазов'я і Передкавказзя та шаблі з території Першої Болгарської держави, відзначимо, що вони схожі за зовнішнім виглядом, але виглядають архаїчнішими. Навершя подібних шабел відрізняється фактично усіма складовими верхньої та нижньої частин.

Перехрестя за видовою кореляцією схоже лише з типом II (підтип Б) – зігнуті перехрестя з шароподібними закінченнями (тип ІВ за А. Кіпрічниковим). Відмінності між перехрестями «болгарських шабел» та передкавказькими полягають насамперед у тому, що вони є незігнутими, як сама циліндрична основа, так і додаткові шароподібні елементи. Останні є плоскими в перетині. Вищевказані видозмінення були зумовлені передусім ступенем зігнутості клинка та визначенням функціонально-видової належності зброї як шабля. Клинок так званих «болгарських шабел» є прямим. А отже, постає питання: чи дійсно можна зарахувати шаблі з Передкавказзя та Приазов'я до *μάχαρα* чи *παράσιριον*? На нашу думку, шаблі та палаші з вищевказаних територій варто розглядати як ті, які відобразили початковий вплив на формування клинкової зброї Першої Болгарської держави на початку IX ст. До другої половини IX - початку X століть вони вже поступово еволюціонують та відомі на багатьох пам'ятках Європи. Важливо відзначити при цьому те, що впродовж IX ст. шаблі різних типів із Передкавказзя та Приазов'я поширилися як територією Хазарського каганату, так і суміжними теренами, і, що важливо, поширилися в західному напрямку, та, найбільш імовірно, територією Візантії.

Важливими в аналізі мілітарної культури подій 20-х рр. IX ст. є іконографічні джерела, зокрема це мініатюри з праці Іоанна Скілиці. Що стосується подій 20-х рр. IX ст., то з праці останнього відомо понад 20 мініатюр. На них досить інформативно зображено події повстання Θωμάς ο Σλάβος. Найбільш важливим є те, що на багатьох мініатюрах зображені предмети озброєння. Це дозволяє здійснити реконструкцію озброєння того часу та прослідкувати поширення окремих типів зброї за археологічними даними. Що стосується *μάχαρα* чи *παράσιριον*, то останні зображені понад 20 разів різних типів, модифікацій та на різних сценах. Важливим є те, що *μάχαρα* чи *παράσιριον* зображені також на сценах битви Θωμάς ο Σλάβος з ханом Омуртагом. Останній у правій руці тримає клинкову зброю, яка є дуже схожою на велику однолезову *μάχαρα*. Відзначимо, що на мініатюрах,

на зображенні різних сцен відображаються різні типи клинкової зброї, що свідчить про значні впливи різних етнічних спільнот.

Важливим є те, що мініатюри з праці Іоанна Скілиці, які стосуються повстання, є досить показовими та рідкісними, оскільки відображають мілітарну культуру того часу. Так, на них зображено зброю як дальнього і ближнього бою, так і спорядження вершника та коня.

Оскільки Θωμάς ο Σλάβος був турмархом, знав військову справу Візантії, та що найбільш важливо, мав підтримку слов'янського населення на західних рубежах імперії, важливо говорити і про важливу роль, яку відіграли слов'яни в повстанні 821-825 рр. Інше, що потрібно відзначити, це військову організацію Візантійської імперії того періоду. Як відомо з джерел, у Візантії в цей час існувала так звана «етерія» (Ἡταρεία), яка включала в себе корпус найманців і перебувала на службі в імператора. Вона була організована ще при Леві V (813-820 рр.) і складалася з декількох загонів, кожен з яких називався «етерія». У IX ст. існувало три таких загони: велика етерія, яка складалася з македонців; середня етерія, яка складалася з іноземних найманців; і третя етерія, яка складалася відповідно з тюрків та арабів-християн. Основним завданням етерій була охорона палацу та імператорської особи. Важливим є те, що існували випадки, коли велика етерія брала участь у воєнних кампаніях.

На чолі етерії стояв етеріарх, а рядовий воїн цього підрозділу називався манглавітом. Як вважали самі візантійці, етерія не належала до візантійських тагм. Загалом, етерія в джерелах фігурує як особливе окреме військове формування. Дана система створювалася багато років і виявилася дуже ефективною. Починаючи з VIII ст. візантійська армія дала відсіч арабам і перейшла в наступ на східних рубежах імперії. Наприкінці VIII - на початку IX століть фемні військові контингенти, об'єднані із загонами столичного війська, під особистим імператорським командуванням становили досить потужне маневрене військо. Але незважаючи на значні позитивні аспекти, у вищеописаній фемній системі були свої недоліки. Насамперед, це значна залежність і замкнутість територіальних та столичних військових формувань на особі імператора, що мало двояке значення. По суті, організаційна структура візантійських збройних сил була одноступінчастою. Командири усіх великих військових формувань підпорядковувалися безпосередньо імператору. З часом, з розростанням військової структури здійснювати ефективне управління військами ставало дуже важко [4, с. 339-341]. З усіма цими аспектами Фома Слов'янин був ознайомлений, що допомогало йому легко захоплювати фему за фемою, в яких він, крім іншого, знаходив підтримку. Інший аспект аналізу великої етерії знову ж таки стосується використання

зброї дальнього бою, зокрема втульчастих двушипних наконечників стріл. Найбільш імовірно, що саме македоняни вперше принесли даний тип зброї у візантійське військо та становили досить ефективну й маневрену його частину. Щодо клинкової зброї, то використання її військами $\Theta\omega\mu\acute{\alpha}\varsigma$ ο $\Sigma\lambda\acute{\alpha}\beta\omicron\varsigma$ також є двояким. По-перше, найбільш імовірно, на момент повстання $\Theta\omega\mu\acute{\alpha}\varsigma$ ο $\Sigma\lambda\acute{\alpha}\beta\omicron\varsigma$ володів інформацією про даний тип зброї та мав контакти з територіями Приазов'я та Передкавказзя, оскільки був турмархом однієї з фем на сході Візантії. Окрім того, постійні контакти Візантії з цими територіями також мали величезне значення для поширення клинкової зброї у Візантії в цей час. По-друге, участь дунайських болгар у повстанні була дуже важливою, адже на період 20-х рр. IX ст. армія останніх була ще кочівницькою. Болгарсько-хазарські відносини та рання болгарсько-хазарська мілітарна культура мали неабиякий вплив на події 20-х рр. IX ст.

Таким чином, перша половина IX ст. є досить важливим етапом формування болгарської мілітарної культури. Так, важливе значення мали більш ранні контакти з Хазарським каганатом, які досить суттєво вплинули на розвиток клинкової

зброї у дунайських болгар у цей час. Неабияку роль у розвитку військової справи початку IX ст. відіграли події 20-х рр. та повстання під проводом $\Theta\omega\mu\acute{\alpha}\varsigma$ ο $\Sigma\lambda\acute{\alpha}\beta\omicron\varsigma$. Під час цих подій використовувалося різного типу озброєння, як ближнього, так і дальнього бою. Підтвердженням цього слугують іконографічні джерела, зокрема мініатюри з праці Іоанна Скілиці, а також археологічні джерела, які дозволяють проаналізувати розвиток клинкового озброєння IX ст. Важливо те, що іконографіка показує чітку різницю між клинковою зброєю Візантії та Першої Болгарської держави, що свідчить про різні видові варіанти даного типу зброї. Припускаємо, що археологічні знахідки шабел так званого «болгарського типу», виявлені на території Карпато-Дунайського регіону, можна пов'язати з $\mu\acute{\alpha}\chi\eta\rho\alpha$ чи $\mu\alpha\rho\alpha\mu\acute{\iota}\rho\iota\omicron\nu$ візантійських джерел. Останні були досить ефективними в бою та використовувалися до XI ст. включно. В будь-якому разі знахідки подібного типу дозволяють з інших позицій поглянути на історію Балканського регіону та віддзеркалюють складні та суперечливі процеси, що відбувалися в Південно- та Центрально-Східній Європі у IX ст.

1. Аксенов В. С. Население хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII-X вв.» / В. С. Аксенов, В. К. Михеев // Хазарский альманах. – Киев-Харьков, 2006. – Т. 5. – 308 с.
2. Артамонов М. И. История хазар / М. И. Артамонов. – Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. – 523 с.
3. Атанасов Г. Болгаро-хазарская граница и болгаро-хазарская враждебность с конца VII до середины IX века / Г. Атанасов // Българи и хазари през ранното Средновековие. – София: ТанНакРа, 2003. – С. 92-113.
4. Банников А. В. Византийская армия (IV-XII вв.) / А. В. Банников, М. А. Морозов. – СПб.: Евразия, 2013. – 688 с.
5. Баранов Г. В. Болгаро-византийское навершие рукояти сабли с территории Северо-восточного Причерноморья / Г. В. Баранов // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. – 2014. – Вып. 6. – С. 84-92.
6. Бешевлиев В. И. Отражение на въстанието на Тома Славянина в Чаталарския надпис / В. И. Бешевлиев // Плиска-Преслав 3. – 1983. – С. 21-25.
7. Бешевлиев В. И. Прабългарски епиграфски паметници / В. И. Бешевлиев. – София: Издателство на Отечествения фронт, 1981. – 182 с.
8. Гръцки извори за българската история: Т. IV. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – 358 с.
9. Гръцки извори за българската история: Т. VI. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1965. – 369 с.
10. Златарски В. Н. История на българската държава през средните векове / В. Н. Златарски. – Том I: История на Първото българско царство. – Част I: Епоха на хуно-българското надмощие (679-852). – София: Наука и изкуство, 1971. – 447 с.
11. Йотов В. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII-XI век) / В. Йотов. – Варна: Зограф-Абагар, 2004. – 356 с.
12. Йотов В. Ранние сабли (VIII-X вв.) на Нижнем Дунае / В. Йотов // Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. Вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия. – Самара: ООО «Офорт», 2010. – С. 217-225.
13. Колиас Т. Византийски оръжия / Т. Колиас. – Велико Търново: Абагар, 2012. – 328 с.
14. Кочкаров У. Ю. Вооружение воинов Северо-Западного Предкавказья VII-XIV вв. (оружие ближнего боя) / У. Ю. Кочкаров. – М.: ТАУС, 2008. – 176 с.
15. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья (IV-XIII вв.) // Археология СССР. – М.: Наука, 2003. – 533 с.

16. Липшиц Е. Э. Восстание Фомы Славянина и византийское крестьянство на грани VIII-IX вв. / Е. Э. Липшиц // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 352-365.
17. Никифор II Фока. Стратегика / Пер. со среднегреч. и коммент. А. Нефёдкина. – СПб.: Алетейя, 2005. – 288 с.
18. Овчаров Д. Омортаг кана сюбиги от Бога владетел на българите / Д. Овчаров. – София: ТанНакРа, 2002. – 116 с.
19. Петров М. Едноострите клинови оръжия от територията на България и византийската военна традиция / М. Петров, Н. Хрисимов // Добруджа. – 2015. – Вып. 30. – С. 337-358.
20. Тактика Льва / Изд. подгот. В. Кучма. – СПб.: Алетейя, 2012. – 368 с.
21. Galuška L. Slované doteku předků. O životě na Moravě 6.-10. století / L. Galuška. – Brno: Moravské zemské muzeum v Brně, 2004. – 148 s.
22. Lemerle P. Thomas le Slave // Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation byz / P. Lemerle. – 1965. – V. 1. – P. 255-297.
23. Yotov V. Byzantine Time Swords (10-th – 11-th centuries) in Romania / V. Yotov // Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. – 2011. – VIII. – P. 35-45.

РЕЗЮМЕ

ΣΠΑΘΙΟΝ, ΜΑΧΑΙΡΑ, ΠΑΡΑΜΗΡΙΟΝ: К ПРОБЛЕМЕ БОЛГАРСКОГО ВООРУЖЕНИЯ В ПЕРИОД ВОССТАНИЯ ФОМЫ СЛАВЯНИНА В ВИЗАНТИИ

Калиниченко В. А. (Черновцы)

В статье на основе письменных, археологических и иконографических источников автор анализирует вооружение войска дунайских болгар в период восстания Фомы Славянина в контексте военного дела Первого Болгарского государства и Византии в первой четверти IX в. Основное внимание уделено вооружению ближнего боя, в том числе клинковому оружию. Автор проследил взаимосвязи и взаимовлияния дунайских болгар в военной культуре с другими государственными образованиями того времени, в частности с Хазарским каганатом, Византией и Франкской империей.

Ключевые слова: Первое Болгарское государство, Византия, Хазарский каганат, восстание, вооружение, меч, сабля, наконечники стрел.

SUMMARY

ΣΠΑΘΙΟΝ, ΜΑΧΑΙΡΑ, ΠΑΡΑΜΗΡΙΟΝ: TO THE PROBLEM OF BULGARIAN WEAPONS DURING A PERIOD UPRISING THOMAS THE SLAV IN BYZANTIUM

V. Kalinichenko (Chernivtsi)

In the article the author on the basis of written, archaeological and iconographic sources analyzed weapons of troops in the danubian bulgarians during the uprising of Thomas the Slav in the context of the military affairs of the First Bulgarian Empire and Byzantine Empire in the first quarter of the IX-th century. Emphasis is placed on arming the melee, including bladed weapons. The author traced the relationship and interaction of the danube bulgarians in a military culture with other nations at that time, in particular with the Khazar Khanate, Byzantium and the Frankish Empire.

Keywords: First Bulgarian Empire, Byzantine Empire, Khazar Khanate, uprising, weapons, sword, sabre, arrowheads.